

Verslag van de deskundigenbijeenkomst burgerinitiatief Megastallen Nee, gehouden op 8 januari 2010 in het provinciehuis te Den Bosch, aanvang 9.30 uur

Voorzitter: De heer R. Engelfriet

Notulen: De heer M. Kunnen (Notuleerservice Nederland)

1. Aftrap door commissaris van de koningin, inclusief introductie gespreksleider

Commissaris van de koningin Van de Donk opent de bijeenkomst om 9.35 uur en heet alle aanwezigen welkom. Het onderwerp megastallen zal volgens hem de komende jaren steeds aan de orde blijven. Hij hoopt dat er vandaag een open en toekomstgericht debat gevoerd zal worden. De opkomst is groter dan hij had durven hopen. Dat geeft aan dat het thema leeft. De bijeenkomst van vandaag is de laatste in een drieluik dat plaatsvindt als aanloop naar de vergadering van de Provinciale Staten waar aandacht aan het onderwerp wordt besteed. De heer Van de Donk is zelf op bezoek geweest bij twee stallen. In gesprekken tijdens die bezoeken bleek dat over veel zaken verschillende ideeën heersen, zoals over de betekenis van het begrip 'duurzaamheid'. Voor de kwestie zijn geen makkelijke oplossingen. Er moeten veel zaken tegelijk gewogen worden. Dit debat is voor een belangrijk deel een resultaat van het burgerinitiatief waarvoor 33.324 handtekeningen zijn opgehaald. Een werkgroep van de Provinciale Staten is inmiddels aan de slag gegaan met een verordening. Daaruit zijn onder andere de discussiethema's van vandaag gedestilleerd. In debatten als deze worden volgens de heer Van de Donk vaak alleen beelden en vooroordelen uitgewisseld. Hij hoopt dat men vandaag goed naar elkaar luistert, met een open houding. Dat is een voorwaarde voor een succesvol debat.

Voor de Statenleden is het lastig om in de besluitvorming met iedereen rekening te houden. Daarom komen vandaag deskundigen aan het woord. Daarbij is direct de vraag welke deskundigen eruit gehoord dienen te worden. Er zijn door verschillende partijen al oplossingen geformuleerd, terwijl men zich af kan vragen of het probleem al voldoende helder is. Het gaat om de vraag wat de legitimiteit van intensieve veeteelt op de langere termijn is. De heer Van de Donk is onder de indruk van de manier waarop het debat in de sector zelf wordt gevoerd. Het gaat voor een deel om grote bedrijven, maar ook voor een deel om familiebedrijven. De vraag is of het verstandig is om nu te handelen, terwijl er wellicht nog een onvoldoende duidelijk beeld is van de risico's. Het belang van de ondernemers is echter ook in het geding. Het probleem leent zich niet voor simplificatie en makkelijke oplossingen op de korte termijn. Het debat van vandaag zou niet moeten worden beëindigd met een versterkte versie van het eigen gelijk. Er staat voor Brabant nogal wat op het spel de komende jaren; het gaat hier om een icoondossier. Het zou goed zijn als er straks, ook door buitenstaanders, wordt gezegd dat de kwestie in Brabant op een goede manier is aangepakt. De heer Van de Donk geeft het woord aan de heer Engelfriet. Hij wenst iedereen veel plezier, inspiratie en succes.

De heer Engelfriet heet iedereen welkom. Hij is de voorzitter van de dag en zal mensen gevraagd en ongevraagd om hun mening vragen. Eerder is men in Eersel en Uden bij elkaar geweest. Toen hebben de Statenleden alleen geluisterd. Ze zijn er vandaag vooral om vragen te stellen, niet om partijpolitiek te bedrijven of de eigen mening te benadrukken. Bij elk thema komen eerst twee deskundigen aan bod.

Zij nemen vervolgens zitting in een panel waar een extra deskundige aansluit voor een dialoog met de zaal. De PowerPointpresentaties die gebruikt worden, zullen komen te staan op de website www.brabant.nl/burgerinitiatief.

2. Thema economie

De heer Gé Backus werkt bij het Landbouw Economisch Instituut (LEI) al 25 jaar aan dit onderwerp. Hij gaat het hebben over de economie van de varkenshouderij. Hij zal soms ongemakkelijke vragen opwerpen en ook taboes aan de orde stellen.

Voor de consument zijn smaak, gezondheid en betaalbaarheid zeer belangrijke waarden als het gaat om voedsel. Zaken als milieuvriendelijkheid en diervriendelijkheid zijn daar ondergeschikt aan. Tegenwoordig bedragen de kosten voor voedsel nog maar 11% van het inkomen, vroeger was dat veel meer. Mensen maken 200 keuzes per dag op het gebied van voedsel. 85% van die keuzes maakt men uit gewoonte. Uit deze cijfers kan echter niet worden afgeleid dat de consument niet zou willen betalen voor een milieu- en diervriendelijker product. Veel mensen moeten simpelweg gewoon goed op de kleintjes letten, anderen zijn onzeker over het effect van een verandering van het aankoopgedrag.

Voor veebedrijven is de voerwinst een belangrijk aspect. Deze winst is al lange tijd behoorlijk constant. De vaste kosten worden voor de boeren echter steeds hoger, bijvoorbeeld door het bouwen van milieuvriendelijke stallen. In de zeugenhouderij kan men 15% meer per big krijgen als men een goede kwaliteit biggen levert, en in voldoende aantallen. In de vleesvarkenshouderij is dat maar 3%. In de vleesvarkenshouderij is het lastiger om rendabel te orden door een betere kwaliteit en kwantiteit.

Bedrijven worden groter en de kostprijs wordt hoger. Vervolgens moet er daarom weer schaalvergroting plaatsvinden, waardoor de kostprijs weer hoger wordt. Zeugenhouderijen zullen de komende tien jaar doorgroeien of stoppen, andere opties zijn er niet. Verbouw is duurder dan nieuwbouw. Veel bedrijven zijn financieel niet in staat om door te groeien.

De afgelopen twintig jaar is er veel bereikt. De kwaliteit van het grondwater en de ammoniakemissie zijn structureel verbeterd. Er zijn alternatieve houderijsystemen gekomen en er is sprake van een moderne en efficiënte bedrijfsvoering. Toch zijn de zorgen en problemen niet weg. De burger vindt de moderne bedrijfsvoering in strijd met de zorg voor het dier. Daarnaast vindt men grote stallen onwenselijk.

Men moet eerst ambitieus worden en mooie stallen gaan bouwen, in de geest van de Amerikaanse architect Frank Lloyd Wright. Productie en consumptie moeten met elkaar verbonden worden.

De consument staat centraal, maar de retail heeft de sleutel in handen. Daarnaast moet men de bestaande sturingsfilosofie loslaten: regels die niet op elkaar afgestemd zijn, leiden vaak tot symboolpolitiek. Overheden moeten niet zeggen dat ze niets kunnen doen. Via quotumbeleid en bestemmingsplanbeleid heeft men immers al een zeer grote invloed.

De heer Jan Douwe van der Ploeg wil vooral de vraag stellen of in de varkenshouderij een transitie mogelijk is. Kan ze zich aanpassen aan de nieuwe maatschappelijke en economische omstandigheden?

Het competitieve vermogen van de Nederlandse intensieve varkenshouderij binnen het mondiale voedselsysteem is beperkt. In Brazilië worden veel varkens gehouden. Daar is voedsel voor de dieren dichtbij, er is ruimte en er is sprake van een grote thuismarkt. Ook is men daar in technologisch opzicht erg ver. In Nederland is men afhankelijk van internationale voervoorziening. Arbeid in Nederland is duur en de veterinaire druk is hoog. Daarnaast zorgt mestafzet voor hoge kosten. Deze zaken maken de sector bijzonder inflexibel.

Door de internationale crisis is duidelijk geworden dat de voedselmarkt turbulent is. In de landbouw geldt dat vooral megabedrijven in de knoei komen bij economische crises. Vroeger konden in Nederland kosten worden afgewenteld op de sociale omgeving, het milieu en de toekomst. Hierdoor ontstond er stankoverlast, verkeersoverlast en een neerwaartse druk op het vestigingsklimaat.

Het bood echter ook werkgelegenheid en inkomen. De balans tussen deze effecten verslechtert momenteel eerder dan dat ze verbetert. De werkgelegenheid neemt niet toe en het inkomen is niet hoog. De kosten zijn dat wel. Met de afbouw van het antibioticabeleid kan er gevaar ontstaan voor de volksgezondheid.

Verslag deskundigendebat 8 januari 2010 in kader burgerinitiatief Noord-Brabant.

Dat moet meegenomen worden in de afwegingen op het gebied van de balans in de regionale economie.

Deze observaties betekenen dat het continueren van de varkenshouderij zoals die nu is, niet erg waarschijnlijk is. Het roept de vraag op of een transitie mogelijk is. Wellicht is de sector zo in de eigen routine gevangen dat een dergelijke omslag niet mogelijk is. De recente geschiedenis stemt niet tot optimisme; de varkenshouderij heeft de afgelopen decennia allerlei oplossingen voor problemen gedemonteerd. Steeds zijn verregaande veranderingen tegengehouden. Er zijn wel pioniers in de sector die erin slagen om hun productie op een meer duurzame manier te organiseren, maar dat zijn er zeer weinig. Er is een voorstel gedaan voor varkensflats. Dat lost geen problemen op.

De sector is gebaseerd op een aantal structurele problemen die nu steeds meer gaan knellen: import van mineralen en export van goedkope bulkproducten. De sector is geconcentreerd in een heel dichtbevolkt gebied, dat botst met belangen en behoeftes van de bevolking. De sector is in afnemende mate competitief. Voor de huidige varkenshouderij is er weinig toekomst. Dat is een harde en pijnlijke conclusie. Met megastallen kan men de situatie niet het hoofd bieden. De provincie moet niet investeren in ontwikkelingen die bijdragen aan imagoschade.

Discussie met de zaal

Een Statenlid vraagt hoeveel procent van de productie is bestemd voor Nederland en Duitsland, de lokale markt dus. De heer Van der Ploeg schat dat 20% in Nederland wordt geconsumeerd. Ook wordt veel vlees geïmporteerd. Hij ontkracht de mythe dat ons varkensvlees gebruikt wordt voor de productie van parmaham.

Panellid de heer Geert Wilms van Landbouw Innovatie Brabant (LIB), denkt dat 80% van de productie afgezet wordt op ten hoogste 500 km vanaf Brabant.

Een ander Statenlid vraagt zich af hoe de consument bewogen kan worden om meer voor vlees te betalen. Volgens de heer Backus is dat niet gemakkelijk, maar zijn er wel mogelijkheden. Slechts 15% van de mensen doet het nu al. Onder de 85% van degenen die nog geen 'duurzaam geproduceerd' vlees kopen, zijn veel mensen die dat niet doen omdat ze niet zeker zijn van de effecten die dat heeft.

Een Statenlid vraagt zich af of soja duurder zal worden. Daarnaast wil hij weten of de zeugenhouderij wel toekomst heeft. Volgens de heer Backus wordt de prijs van soja inderdaad hoger. De soja is echter niet per se nodig, want varkens kunnen in principe ook toe met voedsel uit Europa. De situatie bij de pluimveehouderij ligt anders. Voor die diercategorie is soja nagenoeg onontbeerlijk.

De heer Wilms geeft aan dat uit recent onderzoek blijkt dat het agrobusinesscomplex in Brabant 10% van de economie bedraagt. De varkenshouderij is daar een onderdeel van. In 1997 waren er in Brabant ruim 6,5 miljoen varkens. In 2003 was het aantal 4,7 miljoen, nu is het weer gestegen tot 5,4 miljoen. Over de laatste vijftien jaar is er dus sprake van een forse verlagings. In het jaar 2000 waren er nog vijfduizend bedrijven in Brabant (met intensieve veehouderij). In 2008 was dat aantal nog maar drieduizend. Tweeduizend van die bedrijven zijn gespecialiseerd. Die bedrijven hebben samen 90% van de dieren. Het aantal bedrijven zal de komende tijd verder afnemen.

Een Statenlid vraagt zich af waarom er sprake is van schaalvergroting, terwijl we dat met zijn allen niet willen. Volgens de heer Backus komt het door economische wetmatigheden, maar ook door de manier waarop eisen worden gesteld aan bedrijven. Naar aanleiding van regelgeving moet men investeren. Dat kunnen alleen de grote bedrijven.

Volgens de heer Backus zal men in Europa niet meer vlees gaan eten en kan men op dit gebied zelfvoorzienend zijn.

Een Statenlid wil weten hoeveel mensen er in het agrobusinesscomplex werken. Daarnaast informeert hij op welke manier verminderd antibioticagebruik kan leiden tot meer ziektes bij mensen.

De heer Wilms geeft aan dat het om ongeveer 100.000 arbeidsplaatsen gaat in het hele complex. In de intensieve veehouderij werken 30.000 mensen. Het aantal arbeidsplaatsen daalt tot en met 2020 met circa 25%, bij eenzelfde (iets groeiende) Toegevoegde Waarde betekent dat een geweldige productiviteitsstijging.

De heer Van der Ploeg stelt dat het antibioticagebruik vooral is bedoeld om de stress van dieren te verminderen. Die stress hangt samen met de huisvesting en de manier van voeren. De weerbaarheid en robuustheid van dieren is eruit gefokt. De veestapel is kwetsbaar, daarom is antibiotica nodig. Er zijn vormen van resistentie ontstaan. Daarbij kan gedacht worden aan MRSA. In andere landen is het gebruik van antibiotica al eerder teruggedrongen. De kans wordt daarmee groter dan er ziektes de kop opsteken die overgedragen kunnen worden op mensen.

Een Statenlid meent dat de transitiestrategie altijd de schaalvergroting is geweest. De vraag is of er niet een heel klein aantal bedrijven over zal blijven. Hij wil ook weten of er met het vrijgeven van de productierechten meer productie naar Brabant is gekomen. Hij ziet niet hoe er een duidelijkere link tussen consumptie en productie kan komen.

Volgens de heer Van der Ploeg loopt de schaalvergroting momenteel dood. Bij transitie gaat het om een weg naar een nieuwe ontwikkelingsroute. De vraag is of de productie niet veel meer geografisch gespreid moet worden. De zeugenhouderij veronderstelt een hoge mate van vakmanschap. Vleeshouderij kan wellicht op andere plekken beter gebeuren.

Volgens de heer Wilms is al een groot aantal bedrijven anders gaan produceren, hij noemt daarbij als voorbeeld het "De Hove Agro Milieukeur" concept waar al 100 varkensbedrijven bij aan zijn gesloten. Het aantal dieren in Brabant is afgenomen tot het jaar 2003 en stijgt sinds dat jaar geleidelijk. In geheel Nederland volgt het aantal dieren ook die lijn. De verhouding van het aantal varkens en kippen tussen Nederland en Noord-Brabant verandert niet veel (dat gaat over veranderingen van enkel procenten de laatste 10 jaren).

De heer Backus meent dat er mogelijkheden zijn om consumptie en productie met elkaar te verbinden. Met kleine investeringen kan al veel gebeuren. Er is veel concurrentie tussen retailers. Men concurreert op prijs. Sommige retailers hebben wel veertig leveranciers voor vlees. De overheid kan door vormgeving van mededingingsbeleid invloed uitoefenen op incentivestructuren, zodat de retailers duurzamer gaan inkopen. De heer Van der Ploeg denkt dat ook gestuurd kan worden via ruimtelijke ordening.

Volgens de heer Backus is er enige jaren geleden een poging gedaan om een maatschappelijke baten- en lastenanalyse van de intensieve veehouderij te maken. Daarbij werd met de gezondheid van burgers weinig rekening gehouden. Dat is ook erg lastig, want er is geen rekenmethode voor.

Een aanwezige meent dat de bedrijven vijf keer zo groot worden, want 80% van de bedrijven verdwijnt terwijl het aantal dieren gelijk blijft. Volgens de heer Backus zullen in 2013 veel bedrijven verdwijnen, want dan komen er nieuwe eisen aan bedrijven. De heer Van der Ploeg meent dat in het algemeen geldt dat bedrijven veel groter worden. Er ontstaan echter ook steeds meer kleine bedrijven.

Een aanwezige vraagt aandacht voor de schade die de recreatiesector ondervindt. De heer Van der Ploeg onderschrijft dat er veel schade is. In de modellen wordt dat niet meegenomen.

Een aanwezige vraagt om een overzicht van de kosten die de overheid maakt voor allerlei maatregelen, bijvoorbeeld milieumaatregelen, investeringen voor stallen, gezondheidszorg, ruimingskosten en groenblauwe diensten. Ze zou daar graag een overzicht van krijgen. Burgers betalen er namelijk op die manier aan mee.

Volgens de heer Backus is die vraag op onderdelen al beantwoord in meerdere rapporten. Het plaatje is echter waarschijnlijk nog niet volledig.

Volgens een aanwezige zijn weilanden een catastrofe voor CO₂-verwerking, omdat ze de stof nauwelijks opnemen. Volgens hem moet er veel meer plantaardig eiwit geproduceerd worden, omdat de vleesproductie op de langere termijn niet op dit niveau kan blijven. Voedsel in Brazilië produceren en vervoeren naar Nederland, waarna het vlees weer wordt geëxporteerd, lijkt hem onlogisch.

Volgens de heer Backus is de kip wat betreft eiwitproductie tien keer zo productief als het rund. Minder dierlijk eiwit produceren is wellicht niet mogelijk, daar heeft Nederland namelijk geen invloed op. Het vervoeren van soja per schip is volgens hem wat betreft energieverbruik niet problematisch.

De heer Wilms stelt dat er een nieuw optimum aan het ontstaan is wat betreft de grootte van de bedrijven. Er zijn veel bedrijven met 2 tot 3 fte's: het gezinsbedrijf plus.

De heer Van der Ploeg wijst er op dat er nog zeer veel gras op de wereld staat. Koeien moeten dat opeten. Er is niets zo schadelijk wat betreft CO₂-emissie als het scheuren van grasland. Als de Chinezen meer gaan eten, dan moeten ze dat eten zelf produceren. De toekomstige overwegingen zullen niet meer gedicteerd worden door de routines van gisteren en eergisteren. Hij wenst de Statenleden veel sterkte bij het nemen van het besluit.

Korte koffiepauze

3. Thema dierhuisvesting

De heer Karel de Greef is werkzaam als dierwetenschapper aan de Wageningen Universiteit. Hij geeft aan dat er in meerdere provincies over dit thema gepraat wordt.

Hij stelt dat een modaal varkens(gezins)bedrijf 450 zeugen heeft. Bij een megabedrijf gaat het om het drievoudige van dat aantal. Er is sprake van een autonome trend van schaalvergroting. Het modale bedrijf wordt steeds groter. Dat komt doordat men op de kostprijs georiënteerd is. Bij 90% van de varkenshouderij gaat het om een regulier en conventioneel bulkproduct.

De verandering van huisvesting heeft effecten op dier, mens, milieu en omgeving. Voor het dier betekent nieuwe huisvesting een verbetering. De techniek en de regels zorgen voor steeds betere omstandigheden voor dieren. Huisvesting veroudert echter snel. Bij schaalvergroting wordt meer personeel aangenomen. Dat is een kans en een risicofactor voor het dier. Voor het milieu heeft schaalvergroting voordelen, bijvoorbeeld als er luchtwassers geplaatst worden. Schaalvergroting heeft ook invloed op de omgeving. Er vindt nu steeds meer concentratie van bedrijven plaats, in plaats van spreiding. Er zijn daarbij twee soorten problemen: plaatselijke en generieke. Lokaal gezien willen mensen geen grote varkensstal in hun buurt. Daarbij is er ook systeemkritiek. Men is tegen de manier waarop er wordt omgegaan met omgeving, milieu en dieren. Samen zorgen deze twee punten voor de actuele issues.

In megastallen heeft een dier hetzelfde soort hok als in kleinere stallen. De omstandigheden zijn echter beter beheersbaar. Nieuwbouw is beter voor het dier. Veel medewerkers in megastallen zijn momenteel echter geen vakmensen, omdat het op dit moment om laagwaardige arbeid gaat. Dat brengt een risicofactor voor het dier met zich mee.

Het probleem voor de omgeving is dat er op sommige plekken meerdere grote units bij elkaar staan. De omwonenden hebben daar pech. De kritiek heeft echter ook te maken met de manier waarop mensen graag zien dat er met dieren wordt omgegaan.

Men wil graag goedkoop vlees eten, maar men wil ook ruime stallen voor de dieren.

De vraag is wat het ideaalbeeld is. De pastorale idylle zijn we kwijt. Biologische vleesproductie is een schaamlap. Als er alleen nog biologische varkenshouderij zou zijn, dan zouden veel van de problemen waar men nu mee te maken heeft nog steeds bestaan.

Diertechnisch gezien kennen megastallen plussen en minnen. Ze zijn voor het dierenwelzijn dus niet positief en niet negatief. Maatschappelijk gezien wijken ze echter ver van het ideaalbeeld af. Wat dat betreft is de ontwikkeling zeer negatief.

Mevrouw Marijke de Jong geeft de visie van de Dierenbescherming op megastallen. Het kan daarbij om allerlei soorten gebouwen gaan, maar de massaliteit staat centraal. De Dierenbescherming staat een ethisch verantwoorde dierhouderij voor. De erkenning van de intrinsieke waarde van het dier is een belangrijk uitgangspunt. Het welzijn, de gezondheid en de integriteit van de dieren moeten gewaarborgd zijn. Het vakmanschap van de veehouder is daarvoor heel belangrijk. De Dierenbescherming is geen voorstander van megastallen. Het welzijn van de dieren wordt niet beter, terwijl dat aanvankelijk wel de mededeling was. Bedrijven houden zich aan minimale wetgeving en doen meestal niets meer dan dat. Bij de geldende wetgeving gaat het om Europese regels, die wat de Dierenbescherming betreft niet ver genoeg gaan. Ze helpen wel iets, maar minder min is nog geen plus. Het is in megastallen nauwelijks mogelijk om een uitloop naar buiten te realiseren. De minister wil met subsidieregelingen een verbetering van het dierenwelzijn stimuleren in megastallen. Veel van die regelingen zijn echter te vrijblijvend. De meerprijs voor dierenwelzijn moet uit de markt komen. De vraag is of consumenten meer voor diervriendelijk geproduceerd vlees willen gaan betalen.

De mens-dierrelatie loopt in megastallen gevaar. In de megastal werkt vaak laaggekwalificeerd, zo goedkoop mogelijk personeel. Een goede relatie tussen veehouder en dier zorgt voor minder stress bij het dier en een hogere productie.

Als in een megastal een ziekte ontstaat, moeten direct heel veel dieren geruimd worden.

Er wordt gezegd dat er minder transport nodig is als er meer megabedrijven komen. Het meeste vervoer blijft echter nodig. Voor de meeste megabedrijven is een slachterij op het terrein namelijk niet rendabel.

De Dierenbescherming maakt al een link van de productie naar de consument met haar keurmerk Beter Leven.

De gezinsbedrijven moeten volgens de Dierenbescherming behouden blijven. De mens-dierrelatie moet in stand gehouden worden.

Discussie met de zaal

In antwoord op de vraag van een Statenlid stelt de heer De Greef dat het ook in megastallen dieren naar de zin kan worden gemaakt. Als een boer vijf tot tien cent per kilo vlees meer krijgt, dan kan op dit gebied al tamelijk veel gebeuren. De markt vraagt daar echter bijna niet om. Er blijft vraag naar veel bulk, als de overheid dat niet verbiedt.

De heer Mart Smolders is hoofd van het Proefbedrijf Sterksel en panellid. Hij denkt dat de uitdaging is om de integraliteit op te zoeken. Zo zou het varken op één plek kunnen mesten. Dat kan voor veel problemen een oplossing bieden. Dit is maar een voorbeeld. Hiervoor moet eerst het onderzoek gefaciliteerd worden om deze zaken in een 'proof of principle' concreet uit te werken en te ontwikkelen.

Hierna zouden bedrijven die daarin vooruitstrevend zijn, eveneens moeten worden ondersteund. Een Statenlid vraagt of het zo kan zijn dat meer dierenwelzijn in stallen ervoor kan zorgen dat ziektes makkelijker worden overgedragen. Mevrouw De Jong meent dat er ook kan worden gevaccineerd. De Dierenbescherming wijst een systeem af, als het enkel realiseerbaar is ten koste van dierenwelzijn om de menselijke gezondheid te garanderen. Allerlei ziektes waren er altijd al. Nu vormen ze echter ineens een gevaar, door de grootschalige veehouderij.

Volgens de heer Smolders kunnen allerlei nieuwe dingen gebeuren. Veel soorten stallen mogen echter nu niet gebouwd worden. Mevrouw De Jong meent dat de veehouders het zeker niet alleen kunnen. De voorlopers moeten geholpen worden, van binnen en buiten de sector. De heer De Greef meent dat veranderingen altijd van buiten moeten komen. Een transitie in het intensief produceren van vlees ziet hij niet gebeuren, hoewel er op dit gebied wel veel verbeteringen doorgevoerd kunnen worden. Mevrouw De Jong meent dat de mens-dierrelatie op bedrijven altijd nog aanwezig is. Dieren moeten nog steeds worden gevaccineerd en verplaatst. Daarbij vindt contact plaats. Er kan veel gedaan worden aan de vermindering van stress. Een gezinsbedrijf heeft volgens haar een omvang van ongeveer vier fte en liefst minder. Bij een dergelijke bedrijfsgrootte is sprake van voldoende contact tussen mens en dier.

Een aanwezige gemeenteburgemeester meent dat het beeld van stallen als enorme blokkendozen niet klopt. Ook bestaande stallen gaan uitbreiden. De minister wil de problemen met ammoniak, fijnstof en stank samen met de sector oplossen. Wie in 2013 geen maatregelen heeft getroffen, moet de deuren sluiten. Die maatregelen zullen elk bedrijf veel geld gaan kosten. Het lijkt erop dat er daarbij niet veel geïnvesteerd hoeft te worden in dierenwelzijn, hoewel de dieren straks wel iets meer ruimte krijgen. De overheid zal daarop wel moeten gaan handhaven, als ze wil dat op dit gebied veranderingen worden doorgevoerd.

Een andere aanwezige stelt dat onbekend onbemind maakt. Momenteel zijn er zichtstallen. Varkens worden zeer goed behandeld. Ze hoort graag hoe mevrouw De Jong denkt dat een megastal eruitziet.

Een bezoeker stelt dat er in Brabant ideeën zijn voor varkensflats en dat er steeds meer geiten bijkomen. Geiten worden voortdurend zwanger gemaakt. Als ze vervolgens melk gaan geven, wordt er een abortus uitgevoerd. Ze vraagt zich af wat de Dierenbescherming vindt van de geitenhouderij. Volgens mevrouw De Jong zijn varkensflats niet meer aan de orde. Het verhaal over de geitenhouderij klopt volgens haar niet. Er worden wel geitjes en bokjes geboren. De bokjes worden vervolgens getransporteerd naar Spanje. Die situatie is echter niet heel schrijnend, andere problemen zijn groter.

Een aanwezige stelt dat een varken zijn staart zou moeten houden. De dieren zouden zo goed behandeld moeten worden, dat ze niet in elkaars staart bijten. Dat doen ze namelijk uit verveling. De heren Smolders en De Greef zijn het met dat punt eens. Het zou mooi zijn als dat het resultaat zou zijn van verbeteringen.

Een bezoeker denkt dat de regelgeving goed gehandhaafd moet worden. Sommige ondernemers krijgen wel subsidie voor luchtwassers, maar gebruiken ze niet. Inspecties worden altijd aangekondigd. Veel overlast is niet nodig als er gehandhaafd wordt. Ze hoort graag wat er aan gedaan wordt om dat te doen. De heer De Greef stelt dat boeren het lastig vinden om elkaar op zaken aan te spreken. Volgens hem zit het probleem in de puntbelastingen en zouden geen excessen (niet-naleving van regels) moeten worden toegelaten. De echte duurzaamheidsprestatie zie als je de emissie per eenheid product uitdrukt, maar de omgeving heeft natuurlijk last van de emissie per onderneming.

Een Statenlid vraagt hoe de overheid zou kunnen bijdragen aan de wil van de consument om meer te betalen voor vlees.

Volgens mevrouw De Jong hebben supermarkten veel macht. Zij bepalen wat er in de schappen ligt. Ze gaan steeds meer concurreren met elkaar wat betreft diervriendelijke producten.

Lunch van 12.50 tot 13.32 uur.

4. Thema volksgezondheid/antibiotica

De heer Henk Jans werkt als arts bij het bureau Gezondheid Milieu en Veiligheid van de GGD'en Brabant en Zeeland. Hij was ook aanwezig bij de bijeenkomsten in Eersel en Uden.

Volksgezondheid komt volgens hem meestal in beeld bij calamiteiten (zie Q-koorts, mond- en klauwzeer, varkenspest en vogelpest). De laatste twee jaar is het punt van de megastallen op de agenda gekomen naar aanleiding van het verschijnen van een aantal rapporten en metingen uit het veld, onder andere van het RIVM/Cib. Daarnaast zijn het de terechte zorgvragen van huisartsen en burgers die het onderwerp nadrukkelijker op de agenda hebben gezet. Het RIVM heeft duidelijk de kansen en bedreigingen van megastallen besproken. De belangrijkste belastende milieufactoren voor de omgeving zijn ammoniak, fijnstof, geurstoffen en een groot aantal verschillende diergerelateerde micro-organismen (o.a. bacteriën, virussen en parasieten). Het fijnstof afkomstig van deze bedrijven is anders dan het fijnstof afkomstig van verkeer. De deeltjes afkomstig van de stallen zijn groter. Een kleine fractie kan omschreven worden als bio-aerosolen. In de LOG's zal de hoeveelheid fijnstof toenemen. De gezondheidseffecten die samenhangen met die belastende factoren zijn het ontstaan van infectieziekten (zoönosen) en de gevolgen van blootstelling aan fijnstof en de geurbelasting en geurhinder. Er zijn zowel nationaal als internationaal maar weinig onderzoeken gedaan op dit gebied. Klachten die vaak gerapporteerd worden in deze onderzoeken zijn luchtwegklachten, irritatie aan de ogen, stress, hartkloppingen, hoofdpijn en longfunctiedaling.

Schaalvergroting in de intensieve veehouderij zorgt voor een toename van gezondheidsrisico's. Grotere aantallen dieren zorgen enerzijds voor een grotere vatbaarheid voor ziekten en anderzijds meer kans op directe en indirecte contacten, waardoor infecties langer rond circuleren. De kans op verspreiding van micro-organismen naar buiten via lucht en mest is daarmee ook groter. Er bestaat duidelijk een verband tussen zowel bedrijfsgrootte als toename van veedichtheid in gebieden en de kans op insleep en het voorkomen van zoönosen op een bedrijf. Risico's voor omwonenden zijn daarbij niet uitgesloten. De kans en potentie om meer microorganismen via lucht en mest naar omgeving te verspreiden is groter, tenzij de afstand tussen bedrijven onderling en omwonenden groter is en er minder activiteit op en rond bedrijven plaatsvinden. Volgens het RIVM zou de afstand tussen bedrijven minstens 1 km moeten zijn. Het is onduidelijk en discutabel dat dierziekten bij schaalvergroting zijn te beheersen en te controleren.

De heer Dick Heederik is werkzaam bij het Institute for Risk Assessment Sciences (IRAS) van de Universiteit Utrecht. Volgens hem zijn, geur en stank, ammoniak, fijnstof en micro-organismen de zaken die invloed hebben op de menselijke gezondheid. Men realiseert zich te weinig wat de effecten zijn van de fijnstof die afkomstig is van de intensieve veehouderij. Men weet er ook nog behoorlijk weinig over de effecten op omwonenden. Over de effecten op eigenaren en werknemers van de bedrijven is wel veel bekend. Op dat materiaal kunnen risicoanalyses gebaseerd worden. Eigenaren worden steeds minder allergisch. Contact met dieren is wellicht juist goed voor het immuunsysteem. Er is echter weinig studie gedaan naar expositie in de omgeving van bedrijven. Kort gezegd, er zijn aanwijzingen dat omwonenden blootgesteld worden aan micro-organismen, maar men weet het niet zeker. Wellicht zijn er effecten op de longfunctie, maar daar zijn wel twijfels over.

Op het gebied van infectieziekten is iets meer bekend. Het IRAS gaat daar zelf ook onderzoek naar doen. Op een aantal locaties in Brabant gaat men fijnstof, enkele microbiële agentia en endotoxinen meten. Bij dat onderzoek worden ook huisartsen betrokken. Momenteel worden er meetlocaties geselecteerd. In het vroege voorjaar starten de metingen. De uitkomsten zullen zeker niet eerder dan aan het eind van het jaar beschikbaar zijn.

Discussie met de zaal

Een Statenlid wil graag de afstanden tussen de bedrijven nader gespecificeerd krijgen. De heer Jans stelt dat het RIVM heeft aangegeven dat wanneer de afstand tussen bedrijven 1 tot 2 km is de besmettingskans om andere bedrijven te infecteren nog altijd 1% tot 2% is. Ook bij ruimen wordt met deze afstand rekening gehouden. Over de afstand tot omwonenden kan tot nu toe weinig gezegd worden. Daar zal zeker op gelet moeten worden bij het vestigen van nieuwe bedrijven, evenals het in acht nemen van redelijke afstanden tot omwonenden.

De heer Heederik geeft aan dat deze aantallen en cijfers enigszins onzeker zijn, want er is weinig bekend. Het gaat om een relatieve black box, zeker op het gebied van infectieziekten. Volgens de heer Jans speelt dit ook bij de vraag hoe groot bedrijven mogen worden. Het lijkt waarschijnlijk dat men met het vestigen van grotere bedrijven nieuwe probleemsituaties opzoekt. Dat geldt in veel mindere mate als er sprake is van een totaal gesloten bedrijfsvoering met een goed beheersmanagement.

De heer Henk Roefs is varkenshouder en panellid. Hij heeft onlangs zijn bedrijf verhuisd en heeft daarbij bewust gekozen voor een plek die ver weg ligt van een intensief gebied. Zijn bedrijf is Specific Pathogen Free (SPF = vrij van een aantal specifieke ziektekiemen). Op basis van goed onderzoek kunnen ondernemers goede keuzes maken. Hij is dus blij met het onderzoek.

De heer Dik Mevius is werkzaam bij het Centraal Veterinair Instituut (CVI). Ook hij is panellid. Deze discussie is volgens hem belangrijk, maar hij denkt dat ook vervoer van dieren tussen bedrijven en toevoer van mest een belangrijke bron is voor de verspreiding van micro-organismen en dus van risico's voor de gezondheid van mensen.

Een Statenlid denkt dat het vooral belangrijk is om te bepalen welk risico men wil aanvaarden. Dat is de taak van de Provinciale Staten. Hij laat zich daar echter graag over adviseren door de deskundigen.

De heer Jans meent dat het hierbij om ingewikkelde en complexe zaken gaat. Niet elke belasting hoeft samen te gaan met ernstige vormen van bijvoorbeeld COPD of astma. Er is echter wel sprake van veel vage luchtwegklachten in de gebieden rond intensieve veehouderijen. Het risico moet steeds worden afgewogen, inclusief de onzekerheden die daaraan vastzitten. De aannames over het beheersen van dierziekten zijn echter discutabel. In de sector zelf moet daar ook een afweging over gemaakt worden.

Een Statenlid meent dat er al duizenden jaren veel fijnstof in de lucht zit. Hoe schadelijk is het fijnstof van de agrarische sector? De heer Heederik stelt dat er vooral onderzoek naar fijnstof van verkeer is gedaan. Er is dus geen kader voor beantwoording van deze vraag. Dat is de kern van het probleem. Het roepen van dingen over fijnstofnormen is niet productief. Er moet eerst onderzoek worden gedaan en een eigen kader gemaakt worden.

De heer Jan Flameling is dierenarts en huisarts en heeft zitting in het panel. Hij meent dat de longen van varkens ook veel informatie geven. Dat zijn nuttige parameters. Het gaat er volgens hem niet om hoeveel fijnstof er is, maar om hoeveel last mensen ervan hebben.

Een Statenlid wil weten of er aanleiding is om het voorzorgsprincipe te hanteren.

De heer Jans is daar geen voorstander van. Als je hebt over het voorzorgsprincipe dan moet je daarbij duidelijk meenemen wat de omvang en ernst is van de risico's en de mate van voorspelbaarheid van optreden van deze effecten. Hij is niet van mening dat we het hier hebben over ernstige en/of onomkeerbare schade voor de omgeving, die het voorzorgsprincipe rechtvaardigt. Hij meent echter wel dat de risico's groter worden als er megastallen worden toegestaan. Belangrijk is wel dat in dit kader in ieder geval wordt doorgegaan met de afwaartse beweging uit de extensiveringsgebieden en dat zorg gedragen wordt voor het toepassen van goede technieken. Daarnaast moet je bedrijven zo ver mogelijk van burgers houden, om daarmee het aantal blootgestelden te reduceren, ook als je ze verplaatst naar andere gebieden.

Een Statenlid wil weten of voor runderen hetzelfde geldt als voor varkens. De heer Mevius stelt dat het om een andere sector gaat, vooral ook qua intensiteit. De prioriteiten liggen bij pluimvee, varkens en vleeskalveren.

Een aanwezige heeft begrepen dat de grootte van de deeltjes en hun karakter van belang is. De vraag is wat er precies gemeten gaat worden: PM10 of PM2,5. Ook wil hij graag weten hoe het zit met pelsdieren.

De heer Heederik stelt dat er voornamelijk naar PM10 wordt gekeken, hoewel ook PM2,5 gemeten wordt. PM2,5 wordt vooral veroorzaakt door verkeer. Het gaat daarbij niet om organisch stof. Er zullen in het onderzoek geen metingen worden verricht naar stank, maar er worden wel vragen over gesteld. Er is ook over pelsdieren gesproken in de begeleidingscommissie van het onderzoek. Op een specifieke locatie wordt daar aandacht aan besteed, maar de studie richt zich vooral op varkens en kippen.

Een aanwezige denkt dat grote bedrijven ook voor een hogere risico's in de omgeving zorgen. Wellicht zouden grotere bedrijven sterkere hygiëneprotocollen moeten krijgen.

De heer Mevius meent dat alle bedrijven aan infectiepreventie moeten doen. Het aantal dieren maakt daarbij slechts in beperkte mate uit.

Een bewoonster van een LOG wil liever geen proefkonijn zijn. De heer Jans heeft opgemerkt dat er geen gebruik moet worden gemaakt van het voorzorgsprincipe. Dat vindt ze zeer verbazingwekkend. Ze heeft het idee dat er onvoldoende rekening wordt gehouden met eventuele gevolgen voor de omwonenden.

De heer Jans stelt dat het bij het voorzorgsprincipe gaat om de afweging van de omvang van de activiteit en de mate en ernst van de daarmee samenhangende gezondheidsgevolgen. Er moet volgens hem eerst gekeken worden welke locaties prioriteit hebben, waarbij zeker rekening gehouden moet worden met de afstand tot daar wonenden mensen. Er moeten goede plaatsen gezocht worden voor grote bedrijven.

Een Statenlid vraagt zich af of men de laatste twintig jaar geluk heeft gehad met het feit dat er geen ernstige ziektes op mensen zijn overgekomen.

Volgens de heer Jans lopen er in Brabant 32 miljoen dieren rond, al dan niet in stallen. Het gaat erom welke risico's men toelaat in de samenleving. Deze onderwerpen zijn pas de laatste vijftien jaar duidelijk aan de orde gekomen, mede ook door de grote verwevenheid tussen mens en dier.

De heer Roefs werkt al 25 jaar in de varkenshouderij. De leefomgeving en werkomgeving zijn steeds prettiger geworden. Er is een slag gemaakt in huisvesting en transport. Boeren willen zelf ook dat er geen endotoxinen aanwezig zijn op hun bedrijf. Uitstoot van ziektekiemen uit een bedrijf, betekent dat deze kiemen ook op het bedrijf aanwezig moeten zijn.

De heer Mevius vertelt over antibioticagebruik in de intensieve veehouderij. Het is een hot item. Roel Coutinho van het RIVM is bezorgd over dit punt. De afgelopen jaren is het gebruik van het gebruik van antibiotica verdubbeld. Het laatste jaar neemt het echter weer af. 90% van de antibiotica wordt via het voer toegediend. Het is voor een groot deel preventief. In Europa is Nederland een van de landen die de minste antibiotica gebruikt bij mensen. Bij dieren wordt er echter meer antibiotica gebruikt dan in andere Europese landen. Dat komt doordat de meeste dieren zich in intensieve bedrijven bevinden.

Hygiëne is heel belangrijk, want er is in de intensieve dierhouderij veel kans op selectie en verspreiding van resistentie. Er is een groot reservoir van multiresistente kiemen. Direct contact is de belangrijkste route voor besmetting, maar ook voedsel en het milieu kunnen daarvoor zorgen. Niet alle resistentievormen komen van dieren. Vooral de mens zelf is een belangrijke risicofactor. De overdracht van ziekten van dieren naar mensen is er wel, maar de zaak ligt behoorlijk subtiel. De MRSA heeft de discussie over dit onderwerp op de agenda gezet.

Veel varkens en kalveren dragen MRSA in hun neus. Er is vooral een verhoogd risico op deze ziekte voor veehouders en dierenartsen. Het is een wereldwijd probleem, maar in Nederland heeft het flinke consequenties gehad. Het heeft meetbare gevolgen voor de gezondheidszorg.

De zorg van Roel Coutinho is terecht. De MRSA-problematiek is een signaal voor de reservoirfunctie van de dierhouderij. Er zal veel minder antibiotica gebruikt moeten worden. Door een goed klimaat in de stal en goede voeding en preventie moeten de dieren beschermd worden. Biosecurity moet veel meer aandacht krijgen.

De heer Flameling zal het ook hebben over antibioticagebruik in de intensieve veehouderij. Boeren gebruiken het liever niet, maar moeten wel. Een deel wordt curatief gebruikt, bij ziekten. Een ander deel van het gebruik houdt verband met stress bij dieren. De top 3 van gebruikers van antibiotica zijn de houders van vleeskalveren, de varkenshouderij en vervolgens de pluimveesector. Op het gebied van het beleid van antibiotica is er een veelheid aan instellingen en organisaties, die elkaar nogal eens in de wielen rijden.

Dieren worden overal vandaan ingevoerd. Ze nemen allemaal hun eigen ziektekiemen mee. De eerste stap van de veehouder is dan om antibiotica te gebruiken. Zonder gebruik van antibiotica kan de kalvermestsector niet bestaan. Dieren leven in een continue pool van hun eigen ziektekiemen. Een grote stal kan zich weinig permitteren. In dat soort gevallen moet snel veel antibiotica gebruikt worden.

In de veehouderij is sprake van concurrentie op prijs, ook wat betreft inkoop van antibiotica. Leveranciers hebben er geen belang bij om minder antibiotica te gaan leveren.

Er loopt een proefproject (VETCIS) met het oogmerk beter en uniformer te administreren hoeveel antibiotica er gebruikt wordt op de bedrijven. Niemand kent momenteel namelijk de cijfers. Het is daardoor lastig om beleid te ontwikkelen.

De vraag is wat een megastal is. Wat acht jaar geleden nog een megastal was, is nu alweer een soort familiebedrijf. Alle dieren krijgen antiparasitaire middelen, die komen vervolgens in het milieu terecht. Over dat soort dingen beslist men met het beleid ook.

Zoönosen, infectieziekten die kunnen worden overgedragen van dier op mens, geven risico's. Er bestaat diergeneeskundig voor allerlei zaken nog geen meldingsplicht.

Veehouders en hun medewerkers moeten geschoold worden. Nu zit bij wijze van spreken iemand zonder rijbewijs aan het stuur van de taxi.

Discussie met de zaal

Een Statenlid meent dat de medaille twee kanten heeft en dat de wetenschappers het niet met elkaar eens zijn. Men moet dus met elkaar bepalen welke risico's acceptabel zijn. De informatie van vandaag maakt het moeilijker om een besluit te nemen.

Een ander Statenlid wil weten of het vestigen van megastallen, volgens de stand van het onderzoek van nu, risico oplevert voor de volksgezondheid.

De heer Heederik meent dat er inderdaad weinig bekend is. Dat vindt hij verbijsterend. De trend van het bouwen van megastallen zou met onderzoek gepaard moeten gaan.

De heer Mevius meent dat de intensieve veehouderij een risico is voor de volksgezondheid. De MRSA is daar een voorbeeld van. Met de huidige manier van werken roept men problemen over zich af. Elke keer treden er nieuwe zaken op.

Een Statenlid vraagt hoe de samenwerking tussen boer en dierenarts gestalte krijgt. Hij wil weten in hoeverre boeren maar gewoon antibiotica kunnen bestellen.

De heer Flameling meent dat er codes voor zijn, maar mensen houden zich er niet altijd aan.

De heer Alfons Olde Loohuis, huisarts in Herpen en universitair docent aan de huisartsenopleiding van de Radboud Universiteit Nijmegen, vindt het mooi dat er naar aanleiding van de bijeenkomst van vandaag verwarring is ontstaan. Hoe meer men weet, hoe meer men beseft dat men weinig weet. Hij is geschrokken van het kleine China dat we hier zijn. De kans dat ziektes van dieren op mensen worden overgedragen is groot. Met draconische maatregelen is nu nog van alles op te lossen, maar als virussen gaan muteren kan dat voor grote gevolgen zorgen. De quality of life is in Herpen veel slechter dan in de rest van Nederland. Hij maakt zich daar grote zorgen over.

Een aanwezige is er vandaag niet vrolijker op geworden. De dag voelde voor hem aan als het lezen van een bijsluiter bij een medicijn; er kwamen steeds meer vervelende bijwerkingen aan het licht. Hij wil vragen of ondernemers bereid zijn om de vervolgschade te vergoeden als het verkeerd gaat met de megastallen. Het gaat nu in de sector om het genereren van zoveel mogelijk winst, maar als het misgaat, dan moet de schade door de samenleving worden betaald.

Een Statenlid vindt het een goede vraag. De vraag is welke kosten ziektes bij mensen met zich meebrengen.

De heer Mevius meent dat 'megastal' een zeer ruim begrip is. Er is een relatie tussen de bedrijfsgrootte en het antibioticumgebruik. Er moet voorzichtig worden omgegaan met gebruik van antibiotica.

De heer Roefs stelt, in antwoord op een vraag van een aanwezige, dat er veel voorwaarden zijn voor hervestiging van een bedrijf. Bij een bepaald aantal dieren gaat men uit van geurcirkels om te bepalen hoe ver er vanaf andere gebouwen gebouwd moet worden. Hij heeft drie bedrijven bij elkaar gebracht in zijn nieuwe bedrijf. Daarbij is bij hetzelfde dieraantal het antibioticagebruik terug gebracht met 70%. Door het gebruik van luchtwassers komen steeds minder schadelijke stoffen in de lucht. Als de zaak goed wordt georganiseerd, dan kan men goed omgaan met de risico's. Zijn bedrijf presteert nu zeer goed en men houdt alles in de gaten en doet mee aan onderzoeken.

De varkenshouder heeft als eerste belang bij een goede gezondheid van zijn varkens; hij woont op korte afstand van zijn stallen en zijn inkomen wordt behaald door een goede en gezonde bedrijfsvoering. Bij nieuwbouw zal een ondernemer er niet kiezen de fouten

Een aanwezige wil toch een wat stevigere uitspraak over de risico's van de deskundigen op het gebied van de volksgezondheid. Zij moeten in staat zijn om een dergelijk advies te geven.

Het risico hangt volgens de heer Jans mede af van de perceptie van de persoon. Hij is zelf niet bang. De risico's zijn volgens hem heel klein en ook beheersbaar. Er moet echter wel bij de besluitvorming rekening worden gehouden met de gepercipieerde risico's van de omgeving, ook al zijn ze klein, mede ook omdat mensen die ieder op hun eigen manier interpreteren naar hun eigen leefbaarheid. Draagvlak zal gevonden moeten worden over wat we acceptabel vinden.

Het lijkt een aanwezige dat de deskundigen de Statenleden niet voldoende kunnen adviseren. Zij moeten uiteindelijk zelf een beslissing nemen.

De heer Jans meent dat men met elkaar tot een besluit moet komen. Als dat nu niet goed kan, dan moet het besluit uitgesteld worden.

5. Samenvatting en nawoord gespreksleider

De voorzitter vraagt twee Statenleden om een eerste reactie.

Een Statenlid vindt de betrokkenheid van de aanwezigen zeer opvallend. Er is veel onrust.

Daarnaast is er veel onduidelijkheid. De politiek moet een eigen afweging maken. Hij vindt dat men het zekere voor het onzekere nemen.

Een ander geeft aan dat al veel gehoord is van de bevolkingen tijdens de twee avonden in Eersel en Uden. De excursies zijn ook al geweest. Op basis van de gehouden bijeenkomsten zullen de Statenleden een beslissing moeten gaan nemen.

Ter afsluiting vraagt de voorzitter Eugène de Groot, Statenadviseur, naar voren. Hij licht toe hoe het proces nu verder gaat. Er loopt tot 12 februari een internetdebat, hij hoopt dat er daar nog velen aan mee zullen doen. Er wordt op korte termijn een concept van het Statenvoorstel opgesteld. Het debat gaat vervolgens in de Provinciale Staten gevoerd worden. De regie ligt bij een werkgroep van de Provinciale Staten. Volgende week wordt een eerste concept van het voorstel gemaakt, dat wordt besproken in de commissievergadering op 26 februari. Die vergadering is openbaar, iedereen is welkom. Op 19 maart komt de zaak aan de orde in de Statenvergadering.

De voorzitter dankt alle aanwezigen en sluit de middag af om 15.48 uur.